

УДК 37.013.42 (075.8)

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ В ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОЇ ОПІКИ

Поліщук Юрій Йосипович
м.Тернопіль

У статті значна увага приділена розкриттю причин появи дітей-сиріт в закладах інтернатного типу, розкрито особливості роботи соціальних педагогів з дітьми-сиротами та дітьми позбавленими батьківської опіки. Схарактеризовано основні напрями функціонування соціально-педагогічного комплексу закладу інтернатного типу і його вплив на процес виховання і соціалізації вихованців. На основі аналізу професійних функцій соціальних педагогів, які працюють в закладах інтернатного типу, визначено їхні основні функціональні обов'язки.

Ключові слова: соціальні педагоги, діти-сироти, діти позбавлені батьківського піклування, заклади інтернатного типу, соціально-педагогічна діяльність, соціально-педагогічний комплекс, соціалізація, виховання.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями.

Економічні та соціальні негаразди, що супроводжують трансформаційний період розбудови незалежної України, негативно відбиваються на функціонуванні сім'ї як окремого соціально-виховного інституту, загострюють демографічну кризу, спричиняють нові проблеми, які зумовлюють «відмежування» дитини від сім'ї, а також катастрофічне збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки.

Сирітство як соціально-педагогічна проблема є однією із найбільш трагічних суспільства. Аналіз досліджень, проведених Українським центром соціальних досліджень серед вихованців шкіл-інтернатів, засвідчує, що інтернатна система лише частково вирішує проблеми дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківської опіки, але в цілому не здатна задовольнити їх потреби в фізичному, соціальному та культурному розвитку. Враховуючи зазначене

вважаємо, що покращити ситуацію можуть всебічно підготовлені до роботи з даною категорією клієнтів соціальні педагоги, що відповідно вимагає підготовки майбутніх соціальних педагогів спеціалізації «соціальний патронаж дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Українські педагоги-науковці накопичили досить багатий досвід вивчення теоретичних засад організації роботи з дітьми-сиротами в національному освітньому просторі

У вітчизняній науці соціально-педагогічні підходи щодо виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування розглядали Л. Артюшкіна, Г. Бевз, Л. Волинець, І. Пеша, А. Поляничко, І. Трубавіна, О. Яременко, Т. Старченко, М. Черниш, І. Пустельник, М. Гончаров та інші. Зокрема, Л. Артюшкіна і А. Поляничко акцентують свою увагу на аспектах роботи соціального педагога з дітьми-сиротами в умовах школи-інтернату.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Зважаючи на недостатній рівень вивчення та аналізу можливостей організації роботи з дітьми-сиротами, вважаємо за доцільне проаналізувати досвід роботи із зазначеною категорією клієнтів та визначити основні ідеї та форми його реалізації. На нашу думку, вивчення та окреслення можливостей покращення зазначеної сфери роботи сприятиме активізації цього процесу.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Матеріали статті виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка у зв'язку з розробкою теми «Теоретико-методологічні основи професійної підготовки фахівців в умовах

реалізації ідей Болонської угоди» (PK №0109U002310).

Формулювання цілей статті. Метою пропонованої статті є вивчення можливості покращення системи роботи з дітьми-сиротами і дітьми позбавленими батьківського піклування.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

В сучасних умовах особливої актуальності набула проблема вдосконалення діяльності соціальних педагогів з дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, в закладах інтернатного типу. Професійна діяльність соціального педагога інтернатного закладу має зумовлювати педагогічні основи життєвого самовизначення дитини, які спрямовано на нейтралізацію деприваційних умов розвитку вихованців та формування їх життєвих прагнень і переконань.

Аналіз діяльності соціальних педагогів закладів інтернатного типу свідчить, що у реальній практиці вони виконують такі професійні функції:

- охоронно-захисну функцію, спрямовану на реалізацію соціально-правового захисту своїх вихованців. Для успішного виконання цієї функції соціальний педагог має свідомо обирати та реалізовувати правовий механізм захисту прав та інтересів дітей-сиріт і дітей, які з різних причин залишились без батьківського піклування; у нього мають бути сформовані повноцінні правові знання міжнародного і національного законодавства щодо захисту і підтримки означеної категорії дітей; знання про правовий механізм професійної діяльності; вміння реалізовувати у своїй діяльності весь комплекс правових знань; вміння самостійно, шляхом самоосвіти, підвищувати рівень власної правової культури; мати чітке уявлення про необхідність організації правового виховання дітей-сиріт, яке сприятиме вдосконаленню правової культури кожного вихованця;

- організаційно-посередницьку функцію, яка забезпечує налагодження взаємодії соціального педагога із вихованцем, групою вихованців, педагогічним колективом, адміністрацією інтернатного закладу, державними та недержавними організаціями, до компетенції яких входить вирішення проблем означеної категорії дітей. Для успішної реалізації організаційно-посередницької функції важливо, щоб соціальний педагог розвивав власні комунікативні здібності, добре володів технікою міжособистісного спілкування;

- соціально-терапевтичну функцію, сутність якої полягає у формуванні культури життєвого самовизначення вихованців закладу інтернатного типу, подолання негативних проявів особистості.

Безперечно, важливість виконання означених функцій не викликає сумніву, бо саме соціальний педагог виступає посередником між особистістю вихованця та різними соціальними інститутами; саме соціальний педагог є захисником прав та інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються у закладі інтернатного типу.

Проте вирішення лише цих завдань не охоплює усього спектру дитячих проблем, розв'язати які має саме соціальний педагог закладу інтернатного типу. Професійне самовизначення соціального педагога мають зумовлювати, перш за все, педагогічні основи життєвого самовизначення дитини, які спрямовано на нейтралізацію деприваційних умов розвитку та формування стійкості їх життєвих прагнень і переконань. Саме тому реалізація соціально-терапевтичної функції має посідати пріоритетне місце серед функціональних обов'язків соціального педагога інтернатного закладу [1, с.42].

Слід зазначити, що виховання дитини в умовах сімейної депривації і «закритого» навчального закладу закономірно призводить до її соціальної депривації. Аналіз досліджень формування особистості вихованців закладів інтернатного типу дозволяє з'ясувати прояви соціальної депривації, перш за все, у міжособистісних стосунках дітей з однолітками (самоствердження, комплекс «Ми», суперництво); з дорослими (дорослий сприймається як обслуга); з особами протилежної статі (ранні сексуальні стосунки, викривлені сексуальні уподобання, невміння налагоджувати сімейні взаємини); у майбутньому (недовіра до людей, світу в цілому; невдячність, заздрісність, очікування неприємностей з боку оточуючих); проєкція власного життєвого досвіду на своїх дітей

(І. Дубровіна, Т. Землянхуна, М. Лісіна, Я. Гошовський, А. Прихожан, М. Толстих та ін.). Суттєвим моментом у розвитку особистості дітей-сиріт та дітей, які залишились без піклування батьків, є невпевненість у собі, неусвідомлення цінності своєї особистості, відсутність життєвої перспективи (екзистенційна депривація – глибоке почуття втрати смислу життя, поєднане з відчуттям порожнечі) [5, с.29].

Наставнику необхідно вчити дітей, які, будучи позбавленими батьківського тепла та ласки, нерідко встигнувши зневіритися і втратити будь-яку надію у своєму житті, сприймати життя оптимістично. На думку Л. Артюшкіної та А. Полянничко, у центрі уваги соціального педагога повинна бути соціалізація вихованця закладу інтернатного типу, інтеграція його в суспільство як альтернатива відособлення, «випадання» із унормованих соціальних стосунків. Тобто дитину необхідно вчити бути архітектором власного життя, який відчуває впевненість у майбутньому і здатний виявляти повагу та довіру не лише до самого себе, а й до всього світу. Значно легше досягнути цього, коли створено соціально-педагогічний комплекс школи-інтернату. Ми поділяємо наукову позицію дослідників, що його структура може мати такий вигляд:

- 1) медико-психолого-педагогічна служба,
- 2) служба спортивно-оздоровчого та культурного дозвілля,
- 3) служба професійної і соціальної адаптації,
- 4) служба профілактики правопорушень [7, с.112].

До складу медико-психолого-педагогічної служби доцільно, окрім соціального педагога та представників адміністрації школи, ввести шкільного психолога, логопеда та відповідального медичного працівника. Будучи основною, ця служба покликана займатися діагностуванням соціально-педагогічних ситуацій та мікроклімату як у загальношкільному, так і в класних колективах, вивченням внутрішньоінтенційної спрямованості дітей, створенням та вишукуванням можливостей для реалізації позитивних проявів. У випадку необхідності служба організовує та проводить медико-психолого-педагогічні консилиуми, залучаючи до них необхідних та причетних фахівців, представників обслуговуючого персоналу [4, с.86].

У службі спортивно-оздоровчого і культурного дозвілля працюють соціальний педагог, заступник директора з виховної роботи, педагог-організатор дитячого колективу, вчителі, які відповідають за фізкультурно-оздоровчу роботу, завідувач шкільною бібліотекою, керівники гурткової роботи. Вони створюють таке виховне середовище, яке покликане активізувати процес соціалізації вихованця, служба сприяє залученню школярів до корисних форм дозвілля, ініціює проведення багатьох із них: зустрічей з цікавими людьми, проведення свят тощо [4, с.87].

У службу профілактики входять соціальний педагог, шкільний психолог, заступник директора з виховної роботи, вчитель історії та права. В міру необхідності до її роботи залучають інших фахівців. Служба здійснює спостереження за вихованцями, особливо схильними до правопорушень. З метою запобігання останніх організовує і проводить відповідні профілактичні заходи. Представники служби допомагають дітям у навчанні, корекції поведінки, залученні їх до організації та проведення корисного дозвілля [4, с.88].

У службі професійної орієнтації та адаптації працюють соціальний педагог, шкільний психолог, заступник директора з виховної роботи. У разі потреби залучаються інші фахівці. Служба ініціює проведення зустрічей із людьми різних професій, надає групові та індивідуальні консультації з питань професійної орієнтації. Робота служби особливо поживається в кінці навчального року, коли виникає необхідність надання широких інформаційно-консультативних послуг з правових, соціальних, психологічних питань для випускників загальноосвітнього інтернатного закладу у цей час спеціалісти обласних, районних та міських ССМ працюють у тісному контакті з центрами зайнятості. Для соціально незахищеної категорії молоді, зокрема випускників інтернатних навчальних закладів, «бронюються» робочі місця [3, с.204].

Соціальний педагог, працюючи у складі служби професійної орієнтації та адаптації, попередньо значну увагу приділяє професійній діагностиці на основі особистісно-орієнтованого підходу. Щоб робота виявилася плідною, йому необхідна допомо-

га психолога, вихователів груп та вчителів-предметників.

Найголовніші соціально-педагогічні функції інтернатних закладів становлять діаду — формування інтелектуального потенціалу для оновлення суспільства з метою просування його на вищий щабель розвитку та збереження і збагачення його гуманістичних засад, що визначають здатність цивілізації до власного відтворення, розвитку і життя [1, с.45].

В умовах закладів інтернатного типу важливе місце належить адаптації дітей до умов цих закладів. Визначальним в адаптації новачка є багате за змістом і різноманітне за формами спілкування з ровесниками в позаурочний час, причому в діяльності воно є найбільш активним. Орієнтовно формами спілкування учнів є три: інтимно-особистісне, стихійно-групове та соціально-орієнтоване. Як свідчать дослідження, найбільш поширеною формою спілкування дітей є стихійно-групове, вона склалась у 56% учнів. На другому місці — інтимно-особистісне спілкування, що склалось у 31% учнів, а соціально-орієнтоване — лише у 13% [2, с.92].

Діти, які перебувають у таких закладах, переживають психологічні та емоційні депривації вони відірвані від реального життя, перебуваючи в певній соціальній ізоляції. По суті, всі вихованці закладів інтернатного типу перенесли психологічну травму, яка може мати первинні і вторинні наслідки для розвитку особистості. Почасти вони перебувають у стані глибокої соціально-педагогічної занедбаності, мають сформований комплекс покинутої, а отже, нікому не потрібної дитини. Це стає підґрунтям для виникнення почуття меншовартості.

За таких умов заклади інтернатного типу мають виконувати не лише освітньо-виховні функції, а й сприяти нормальній соціалізації особистості та її повноцінному розвитку, забезпечувати правову і психологічну захищеність вихованців та випускників. Значну роль у цьому відіграє соціальний педагог, професійна діяльність якого набуває цілеспрямованого характеру.

Дитина з допомогою соціального педагога може стати або «архітектором» власного життя, здатним собі допомогти, подолати труднощі, виявити самоповагу, довіру до людей і світу, або може перетворитися на пасивну істоту, нездатну відповідати за власне життя. Це потребує конкретизації умов життєдіяльності суб'єкта, його побуту, соціокультурних інтересів, ціннісних орієнтацій.

Важливе місце належить виховним заходам, що безпосередньо пов'язані з життям і діяльністю конкретної дитини. Можна визначити приблизну тематику: мрія, мета, план, програма життя, здатність людини кардинально змінити розвиток подій, оцінювати себе і свої стосунки з іншими. Тут педагогічний підхід тісно пов'язаний з психологічним, але не слід перетворювати заняття за визначеною тематикою на аналіз власного життя, на звичайний звіт про вчинки, бо розмова має йти про життя взагалі й людину як творця його, а кожний учасник такої бесіди має право самостійно (індивідуально) обрати власне винятково персональне рішення, про яке зовсім не обов'язково інформувати всіх [6, с.136].

Слід наголосити, що для вирішення таких складних завдань у процесі реалізації соціально-терапевтичної функції соціальний педагог має володіти відповідними знаннями і вміннями, до яких можна віднести:

- наукове педагогічне мислення, яке дозволяє правильно орієнтуватися у складних педагогічних ситуаціях, швидко визначити основне педагогічне завдання;
- використовувати можливості мікросередовища і спонукати вихованців закладів інтернатного типу до самовиховання, самовдосконалення;
- висока педагогічна грамотність чуття, яке необхідне для з'ясування причин окремих ситуацій соціального розвитку вихованців, розуміння особливостей їх поведінки в різних ситуаціях;
- педагогічний такт і педагогічна етика, завдяки яким складають-

ся доброзичливі та довірливі стосунки з дітьми; з'являється можливість взаємовиховання та самовиховання, взаємовпливу та саморозвитку, успішної нейтралізації наслідків відставання у розвитку;

- розвинені організаторські здібності, які дозволяють залучити усіх дітей, педагогічний колектив до формування культури життєвого самовизначення вихованців, використати всі виховні можливості;
  - методика і стиль виховання, вироблені соціальним педагогом на основі власного досвіду, з урахуванням здібностей та прийомів, зумовлених власною індивідуальністю [9, с. 19].
- У зв'язку з цим можна виокремити низку професійних якостей особистості соціального педагога інтернатного закладу, які, є необхідними для здійснення соціально-терапевтичної діяльності:

- особистісні якості, пов'язані з формуванням у соціального педагога емпатії — здатності розуміти і відчувати внутрішній світ, зокрема внутрішній стан кожної дитини і проїматися її переживаннями;
- здатність активно впливати на вихованця;
- комунікативні уміння соціального педагога: управляти своєю поведінкою; бути уважним, спостережливим, гнучким тощо; навички соціальної перцепції (читання по обличчю); уміння розуміти, а не лише бачити, тобто адекватно моделювати особистість вихованця, його психічний стан за зовнішніми ознаками; уміння презентувати себе у спілкуванні з підлітками; уміння вербальної і невербальної взаємодії з вихованцями; уміння «лікувати» словом;
- готовність до педагогічної творчості, уміння імпровізувати (змінювати свою поведінку залежно від середовища, ситуації, моменту, вчасно приймати рішення);
- рефлексивні вміння: усвідомлювати істинні мотиви своєї діяльності, своїх вчинків; відмежовувати власні труднощі і проблеми від труднощів і проблем вихованців; передбачати й оцінювати наслідки власних ціннісних впливів на вихованців. Саме ці якості у своїй сукупності відображають індивідуальність і є підґрунтям для індивідуального педагогічного стилю діяльності, що, безперечно, позитивно впливає на весь соціально-терапевтичний процес у роботі з вихованцями інтернатного закладу [1, с.46].

У процесі дослідження нами були визначені основні функціональні обов'язки соціального педагога в закладах інтернатного типу. До них ми відносимо: — формування гуманного ставлення до вихованців, охорона їх прав, інтересів і здоров'я; — забезпечення прав дитини, гідних умов життєдіяльності; — забезпечення соціально-педагогічної підтримки вихованців; — соціально-педагогічна реабілітація педагогічно занедбаних вихованців; — посередництво між вихованцем і закладом, сім'єю та іншими соціальними інститутами; — співпраця з опікунами, працівниками соціальних служб з метою сприяння в оволодінні професією, працевлаштування, забезпечення житлом, пенсіями та пільгами вихованців.

Дослідження проблеми організації роботи соціальних педагогів в закладах інтернатного типу дозволило дійти до таких висновків. У статті здійснено аналіз причин появи дітей-сиріт в закладах інтернатного типу, виявлено проблеми з якими стикаються соціальні педагоги в своїй роботі з дітьми-сиротами та дітьми позбавленими батьківської опіки і накреслено шляхи їх подолання. Схарактеризовано основні напрями функціонування соціально-педагогічного комплексу закладу інтернатного типу і його вплив на процес соціалізації вихованців. На основі аналізу професійних функцій соціальних педагогів, які працюють в закладах інтернатного типу, визначено їхні основні функціональні обов'язки, а також можливості більш ефективної організації процесу соціалізації вихованців.

Література та джерела

1. Артюшкіна Л.М. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Л.М.Артюшкіна, А.О.Паляничко // Практична психологія і соціальна робота. — 2004. — №2. — С.42-47.
2. Канишевська Л.В. Педагогічні основи виховання соціальної зрілості учнів старших класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків / Л.В.Канишевська. — К.: «Стилос», 1998. — 163 с.
3. Капська А.И. Соціальна робота: технологічний аспект / А.И.Капська. — К.: ДЦСССМ, 2004. — 364 с.

4. Кіреєва С. Історико-педагогічний аналіз проблеми соціального сирітства в Україні /С.Кіреєва // Соціальна педагогіка: теорія та практика : Методичний журнал. – 2007. – №4. – С.86-91
5. Метелиця О. Становлення та формування родинних стосунків у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу /О.Метелиця // Соціальний педагог. – 2007. – №2. – С.29-30.
6. Мустаєва Ф.А. Основы социальной педагогики: Учебник для студентов высших педагогических заведений. /Ф.А.Мустаева. – М., 2002. – 261 с.
7. Пальчевський С.С. Соціальна педагогіка: Навчальний посібник. / С.С.Пальчевський – К.: Кондор, 2005. – 560 с.
8. Социальная педагогика Курс лекций / Под общей ред. М.А.Галагузовой. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
9. Фуштей Л. Опіка й опікунське виховання дітей як предмет аналізу / Л.Фуштей // Соціальний педагог. – 2007. – №7. – С.19

В статті значительное внимание уделено раскрытию причин появления детей-сирот в учреждениях интернатного типа, раскрыто особенности работы социальных педагогов с детьми-сиротами и детьми лишенными родительской опеки. Характеризованы основные направления функционирования социально-педагогического комплекса учреждения интернатного типа и его влияние на процесс воспитания и социализации воспитанников. На основании анализа профессиональных функций социальных педагогов, которые работают в учреждениях интернатного типа, определены их основные функциональные обязанности.

Ключевые слова: социальные педагоги, дети-сироты, дети лишенные родительской заботы, учреждения интернатного типа, социально-педагогическая деятельность, социально-педагогический комплекс, социализация, воспитание.

In this paper, considerable attention has been given to reveal the causes of orphaned children in residential care, the features of social workers activities with orphans and children deprived of parental care. Author determined the main directions of the socio-educational complex functioning and its impact on the education and socialization of children. On the basis of social workers professional functions analysis who work in residential care establishments, their main functional responsibilities have been defined.

Keywords: social teachers, orphans, children deprived of parental care, residential care establishments, socio-pedagogical complex, socialization, education.